

गोपाळ गणेश आगरकर

प्रास्ताविक

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीवर आगरकर यांच्या विचार व कार्याचा मोठा प्रभाव पडला आहे. आगरकरांचे कार्य त्यामुळेच विशेष मानले जाते. गोपाल गणेश आगरकर यांचा जन्म कराड जवळ टेंभू या गावी १४ जुलै १८५६ रोजी झाला. त्यांच्या घरची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची होती त्यांनी कराडला मामाच्या घरी शिक्षणाला प्रारंभ केला शिक्षण घेतल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी ते रत्नागिरीला नातेवाईकाकडे गेले. पुढे त्यांना परत कराडला यावे लागले. कंपाउंडची नोकरी करत त्यांनी मॅट्रिक परीक्षा पास केली. स्कॉलरशिप मिळवून ते पुण्याला उच्च शिक्षणासाठी आले डेक्कन कॉलेजमधून त्यांनी १८७८ मध्ये बीए पूर्ण केले. त्यानंतर (१८८०) ते न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून रुजू झाले. ही संस्था लोकमान्य टिळक विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व आगरकर यांनी स्थापन केली होती. १८८१ मध्ये त्यांचे इतिहास व तत्त्वज्ञान विषयात एम.ए. झाले. आगरकर यांच्यावर जॉन स्टुअर्ट मिल आणि हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांनी एक बुद्धिवादी आणि अज्ञेयवादी दृष्टिकोन विकसित केला. इंदूरच्या महाराजानी (श्री. शिवाजीराव होळकर) त्यांना नोकरी दिली पण सामाजिक कार्यासाठी त्यांनी ती नोकरी नाकारली. लोकमान्य टिळकांबरोबर त्यांनी कार्यास सुरुवात केली. मृत्यू पर्यंत ते सुधारणासाठी कार्य करत राहिले.

आगरकरांचे सुधारणा विचार व कार्य

बुद्धीवादी विचार

आगरकरांनी शुद्ध बुद्धिवादाचा आधार घेऊन समाज सुधारणेचा पुरस्कार केला ग्रंथप्रामाण्य वर विश्वास ठेवण्यापेक्षा बुद्धीप्रामाण्याच्या आधारे आपण रूढी, प्रथा, परंपरा यांच्याकडे पाहिले पाहिजे केवळ धर्मग्रंथात सांगितले म्हणून सर्व गोष्टी खऱ्या मानण्यापेक्षा जे बुद्धीला पटेल त्याचाच विचार करावा बुद्धिवादाच्या आधारे त्यांनी समाजातील अनिष्ट बाबींवर हल्ला केला व समाजाला जागृत केले.

व्यक्तिस्वातंत्र्य

आगरकरांनी नेहमीच व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला समाजस्वास्थ्य व्यवस्थित राहण्यासाठी समाजावर काही बंधने घातली तरी चालतील पण बाकी सर्व क्षेत्रात लोकांना स्वातंत्र्य दिले पाहिजे प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य उपभोगता आले पाहिजे तरच त्या व्यक्तीचा व पर्यायाने समाजाचा विकास होईल असे त्यांचे मत होते.

समाज सुधारणेला प्राधान्य

आगरकर व टिळक यांच्यातील आधी समाजसुधारणा की आधी राजकीय सुधारणा हा वाद प्रसिद्ध आहे. आगरकरांचा राजकीय सुधारणांना विरोध नव्हता व टिळकांचा सामाजिक सुधारणांना विरोध नव्हता. आधी काय याबाबत हे मतभेद, वाद होते. आगरकरांनी आधी समाज सुधारणेला प्राधान्य दिले त्यांच्या मते समाजाची सर्वांगीण प्रगती झाल्यावर तो समाज आपोआपच राजकीय सुधारणा मिळविण्यासाठी प्रयत्न करेल असे त्यांचे

मत होते. राजकीय हक्क पेलण्यासाठी सशक्त समाज असावा लागतो व तो समाजसुधारणा केल्यावरच निर्माण होऊ शकतो म्हणूनच त्यांनी आधी समाजसुधारणेचा आग्रह धरला.

राजकीय सुधारणांसाठी सामाजिक सुधारणा आवश्यक

आगरकरांच्या मते राजकीय सुधारणा स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. परंतु जर जातिवाद आणि धार्मिक अंधश्रद्धा नष्ट झाल्या नाहीत तर भारत प्रगती करू शकणार नाही आणि तो स्वतंत्र ही होऊ शकणार नाही. आगरकरांचा असा विश्वास होता की, सामाजिक सुधारणांची आवश्यकता अधिक आहे. त्यामुळे राजकीय सुधारणांसाठी सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहेत असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे सामाजिक अन्यायाबाबत अनिष्ट रूढी बाबत आवाज उठविणारे वृत्तपत्रही त्यांनी चालविले.

सुधारणा कायद्यांचा आग्रह

येथील अनिष्टते विरोधात त्यांनी सातत्याने काम केले. सुधारणा विचार रुजविण्याचा प्रयत्न केला. असे करत असतानाच जर सुधारणा करण्यास दंडशक्तीचा वापर करता आला तर तो केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी ब्रिटिश सरकारला सतीप्रथा, बालविवाह, विधवांशी गैरवर्तन इत्यादी वाईट प्रथा प्रतिबंधित करणारे कायदे करण्याचा आग्रह धरला होता.

शिक्षण प्रसार व सुधारणा

स्वातंत्र्याच्या युद्धात शक्तिशाली शस्त्र म्हणून आगरकर शिक्षणाकडे पाहतात. टिळक आगरकर व चिपळूणकर यांनी राष्ट्र शिक्षणाचा पुरस्कार केला. शिक्षणामुळे भारतीयांना ब्रिटिशांना प्रश्न विचारण्याचा आणि त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या युद्धाला बळकटी देण्याचा आत्मविश्वास मिळेल असे यांचे मत होते. आगरकरांनी टिळक आणि विष्णू चिपळूणकर यांच्यासोबत पुण्यात न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. १८८४ मध्ये टिळकाबरोबर त्यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. आपल्या लेखातून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचाही पुरस्कार केला आहे. आगरकरांनी स्वतः सरकारी नोकरी न करता या संस्थेत शिक्षकाची नोकरी केली त्यांनी फर्ग्युसन महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणूनही महत्त्वाचे कार्य केले पुढे त्याच महाविद्यालयाचे दुसरे प्राचार्य (१८९२ ते १८९५) म्हणूनही त्यांनी काम केले आहे त्यांनी राष्ट्रीयवृत्ती चे विद्यार्थी घडविण्याचा प्रयत्न केला.

प्रबोधनपर लेखन व ग्रंथसंपदा

समाज सुधारणा करत असताना आगरकरांनी वृत्तपत्रातून पुस्तकातून लिखाण केले त्यांनी सडेतोड भाषेत समाज सुधारणेचा पुरस्कार केला. कोल्हापूरच्या प्रकरणामुळे (दिवाण बर्वे वादावर केसरीत लेखन केल्याने) टिळक - आगरकरांना १२० दिवसांचा तुरुंगवास झाला. १०१ दिवस ते डोंगरीच्या तुरुंगात होते. (१९ दिवसांची सवलत मिळाली.) तेव्हा त्यांनी डोंगरीच्या तुरुंगातील १०१ दिवस हे पुस्तक लिहिले. तसेच त्यांनी शेक्सपिअरच्या हॅम्लेट या नाटकाचे मराठीत विकारविलसित असे भाषांतर (१८८३) केले आहे. त्यांचे हे दोन्ही ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. मेसेज ओन इंडियन इकॉनोमी हा त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यांनी केलेले लेखन हे प्रबोधनपर संदेश देणारे व भारतीयांच्या जाणीवा विकसित करणारे आहे.

वृत्तपत्रातून जागृती

१८८१ मध्ये पुण्यात लोकमान्य टिळक व आगरकर यांनी आपल्या विचारांच्या प्रसारासाठी राष्ट्रवादी विचारांची मराठा व केसरी ही वृत्तपत्रे सुरु केली. केसरी हे मराठी भाषेतून निघणारे वृत्तपत्र होते या केसरी वृत्तपत्राचे संपादक आगरकर होते. ते केसरीत लेखन व संपादन काम करत. केसरीतील त्यांच्या बहुतेक लेखनातून समाजाबद्दल भाष्य करण्यात येई. समाजशास्त्रीय चिंतन हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे कायमचे वैशिष्ट्य होते. सामाजिक विषयांपेक्षा राजकीय मुद्दे अधोरेखित करणे अधिक महत्त्वाचे आहे असे टिळकांचे मत असल्याने त्यांचे टिळकांशी मतभेद निर्माण झाले. त्यामुळे आगरकरांनी केसरीचे संपादकपद (१८८७) सोडले व स्वतःचे सुधारक वृत्तपत्र (१८८८) सुरु केले. या वृत्तपत्रातून त्यांनी समाजसुधारणेचा जोरदार पुरस्कार केला. सुधारक मध्ये राजकीय, आर्थिक लेख असले तरी मुख्यत्वे क्रांतिकारी सामाजिक विचारांचा प्रसार त्यातून केला. आगरकर सामाजिक सुधारणांसाठी सक्रिय प्रचारक होते. अकोल्यातून प्रकाशित होणाऱ्या वऱ्हाड समाचार वृत्तपत्राचेही ते संपादक होता.

समाजसुधारणा कार्य

आगरकरांनी सर्व प्रकारच्या सामाजिक सुधारणांचा उघडपणे पुरस्कार केला. भारतीय समाजातील बालविवाह प्रथेस त्यांनी विरोध केला. बालविवाहाच्या वाईट प्रथेवर त्यांनी जोरदार टीका केली. १८९१ मध्ये बेहरामजी मलबारी यांनी समती वयाबाबत विधेयक विधिमंडळात मंजुरीसाठी सादर केले. या विधेयकाला गोपाळ गणेश आगरकर आणि डॉ. आर. जी. भांडारकर यांनी पाठिंबा दिला. तसेच पतीच्या मृत्यूनंतर महिले केशवपन प्रथेला त्यांनी तीव्र विरोध केला याबरोबरच महिलांची वेशभूषा याबाबत सुधारणावादी भूमिका स्वीकारली होती. आगरकर हे एक पुरोगामी विचारवंत होते त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन केले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या पुनर्विवाहाला पाठिंबा दिला आणि ते स्वतः या लग्नात उपस्थित होते.

तसेच जातिभेद, अस्पृश्यता यासारख्या अनेक अनिष्ट परंपरांना विरोध केला. त्यांनी अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेच्या अन्यायांविरुद्ध मोहीम राबविली. अनिष्ट प्रथा बंद केल्याशिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारे जीवन जगता येणार नाही याची त्यांना कल्पना होती. ते रूढी-परंपरा आणि अंधश्रद्धेच्या परंपरांचा तिरस्कार करत. महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील सार्वजनिक विहिरीच्या वापराबाबत मागासवर्गीय लोकांवर बहिष्कार घालणाऱ्या लोकांवर आगरकरांनी सुधारक मध्ये लेख लिहून (३० जानेवारी १८९३) टीका केली. पुणे महानगरपालिकेने वेगवेगळ्या जातींच्या लोकांसाठी विहिरींचा वापर दर्शविणारे दोन फलक लावले होते अशी टीकाही त्यांनी केली. अनिष्ट आगरकरांच्या लेखनात सामाजिक जीवनाच्या विविध पैलूंवर बारकाईने निरीक्षणे आणि सखोल चिंतन दिसते. अंत्यसंस्कार, देवतांची उत्पत्ती, मूर्तिपूजा आणि आत्म्याचे मृत्यूनंतरचे जीवन यांसारखे धार्मिक विषयांवरही आगरकरांनी लेखन केले. त्यांचा पुनर्जन्मावर विश्वास नव्हता. त्यांनी देवाचे अस्तित्व नाकारले होते. बौद्धिक दृष्टिकोनातून सामाजिक जीवनाचे विश्लेषण करताना, आगरकरांनी अन्याय्य, रूढी आणि परंपरांवर तीव्र हल्ला चढविला. आगरकरांच्या सामाजिक विचारसरणीचा संपूर्ण भाग बुद्धिवाद, व्यक्तिवाद, समता आणि

मानवतावादाने वैशिष्ट्यपूर्ण होता. त्यांनी असा दावा केला की न्याय्य आणि सद्गुणी समाज निर्माण करण्यासाठी देवाचीही आवश्यकता नाही.अनिष्ट परंपराना त्यांनी कडाडून विरोध केला.

समारोप

आगरकर समाजसुधारणेचा आग्रह धरणारे व त्यासाठी स्वतःचे जीवन समर्पित करणारे ते महत्त्वाचे सुधारक होते. त्यांनी केलेल्या सुधारणा व त्याचा पाठपुरावा यामुळे त्यांना मोठा विरोधही सहन करावा लागला. त्यांच्या विरोधकांनी त्यांची अंत्ययात्रा काढली होती. त्यांनी जिवंतपणी स्वतःची अंत्ययात्रा पाहिली होती. ते इतके विवेकी होते की त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या अंत्यसंस्कारासाठी त्यांनी २० रुपये बाजूला ठेवले जेणेकरून कुटुंबाला त्रास होऊ नये. आगरकर सर्वोत्तम निबंधकार होते असे वि स खांडेकर म्हणत. खांडेकर आगरकरांचे वर्णन करताना म्हणत 'देवावर विश्वास न ठेवणारा धार्मिक माणूस' अशा या आधुनिक महाराष्ट्राची पायाभरणी करणाऱ्या सुधारक आगरकरांना दम्याचा त्रास होता. त्यातच १७ जून १८९५ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.